

Мария ИЛИЕВА
(Велико Търново)

СУБЕКТИВНА ОЦЕНЪЧНОСТ В УПОТРЕБАТА НА ПОКАЗАТЕЛНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ

Местоименната система е интересна и поради тази причина доста оспорвана част от системата на езика. Тук обаче няма да се спираме върху всички свойства на местоименията, а ще изходим единствено от семантичните и стилистичните им характеристики. Въсъщност според нас местоименната система проявява своите свойства изцяло единствено в разговорната реч. Това се предполага от факта, че местоименията са думи заместители, които не назовават, а препращат към други назоваващи думи¹. В този смисъл те са организирани не от денотативната си отнесеност, а от ситуацията, в която се употребяват, чиито основни параметри са АЗ – ТУК – СЕГА. Именно по отношение на тези параметри показателното местоимение **този** посочва предмет, който е близък до говорещия, а **онзи** – предмет, който е отдалечен от говорещия. А конкретната речева ситуация най-ясно се вижда в разговорната реч. Типичността на употребата на показателните местоимения позволява съвсем точно да се отделят и очертаят допълнителните семантични и стилистични нюанси, които те носят.

Според Е. Бенвенист: “Личните местоимения са първата опора на точка, която позволява такова актуализиране на субективността в езика. От тези местоимения зависят на свой ред други класове местоимения, които притежават същия статут. Това са индикаторите на деиксиса, показателни думи, наречия, прилагателни, които организират пространствените и времевите отношения около “субекта”, разглеждан като ориентир. [...] Тяхна обща характеристика е, че са дефинирани единствено спрямо моментната речева проява (разр. моя – М. И.), при която са произведени, т. е. под

пряката зависимост на аз, който при това изказва себе си" (вж. Е. Бенвенист, с. 194).

От цитираната мисъл се вижда, че субектът, азът, е опора на местоименната система. Изхождайки от общите особености на функционалните стилове, очакваме именно в разговорната реч да се проявят най-ярко качествата на субекта, тъй като в нея той участва неограничаван от условностите на ситуацията при другите стилове, а именно – официалност на общуването, предварително обмисляне и редактиране на речта².

В работата ще се спрем само върху някои от употребите, които са предизвикали интереса ни, без да имаме претенцията за изчерпателност. Материалът, върху който са направени наблюденията ни, е от магнетофонни записи на разговорна реч (използвани са касети от личния архив на гл. ас. Р. Йосифова, за което ѝ изказваме своята признателност). Тъй като наблюденията са повече в семантико-структурен, отколкото във функционален план, сметнахме за уместно да привлечем материал от творбите на български писатели класици, които са най-близо до представите за народно-разговорната реч³.

Според нас основната функция, която показателните местоимения потенциално заключват в себе си, трябва да се постави в система със световите⁴, които участниците в разговорната реч носят. Тъй като в центъра на разговора стои говорещият, всички параметри на ситуацията и всички оценки са именно по отношение на него. Фактът, че в разговорната реч ролите на говорещ и слушащ се разменят, не е от значение за изследваното от нас явление, тъй като показателните местоимения се употребяват в съответствие с тази размяна. Така че основен е именно "светът на говорещия"⁵. Доколкото параметрите ТУК и СЕГА са в пряка връзка с говорещия, те ще опишат периметъра на "своето" за него. В този периметър може да се включи слушащият, като се признае за "свой" както поради самия факт, че протича разговорна реч (нека не забравяме, че едно от условията да има разговорна реч е именно отношенията между участниците да са близки и неофициални, т. е. те предварително са "свой"), така и поради стечението на обстоятелствата, че именно слушащият се намира ТУК СЕГА. Това обаче не е задължително и говорещият може да не допусне слушателя в "своя свят". Подобно

отношение ще се реализира в оценките, които се свързват по правилно с говорещия. Третият елемент на ситуацията – обектът на изказването – априори е извън “собствения свят” на говорещия (а и на слушащия), защото не е ТУК СЕГА. Той е “чужд” по отношение на моментната ситуация. Именно той е и обектът, върху който “ще се стовари” оценката на говорещия.

Следователно ще трябва да говорим за два типа употреби на показателните местоимения в разговорната реч – първи, който е обвързан с моментната ситуация и с реалното разположение на обектите в нея, и втори, който е свързан със “собствения свят” на говорещия и който се определя от субективната му преценка за включването на обектите в този свят или изключването им от него. При първия тип употреби се наблюдава неутралност: близкият е **този**, далечният е **онзи** за говорещото лице. При втория тип употреби в семантиката на показателното местоимение се пораждат допълнителни семи, които са оценъчни и са резултат от допускането или недопускането на обекта в света на говорещия. Така опозицията **този : онзи** може да придобие различна от локализиращата семантична натовареност.

Първият случай, върху който ще се спрем, е когато **онзи** поема функцията на грубо оценъчна дума, която замества име на неприятно на говорещия лице или на лице с недоброжелателно отношение към него според собствените му преценки, напр.:

1. ... *И пристига тая дама и казва / за тебе / за Теменуга има
някакъв подарък // ... // И ме повикват там в ъгъла на заведението
/ и аз отказвам да го взема / и там има подарък и за Теменуга // ... /
и се сдърпваме с **оная** //*

Едва ли е нужно да убеждаваме колко грубо звучи назоваването с **оная**. Опитавме се да дадем минимален контекст, който да е достатъчен за явността на отрицателното отношение, но нека не забравяме, че разговорната реч разполага освен с вербални и с невербални начини за подкрепа на оценъчността, които не можем да илюстрираме. За нас по-важно е как се поражда негативното оценъчно отношение в **оная**. Смятаме, че първопричината е в развитието на първоначалното значение за отдалеченост. Чрез отдалечаването обектът попада в състава на “чуждото”, “непознатото” и в този смисъл непонятно, придобивайки заплашителен смисъл за субекта.

Така се предизвиква реакция, която не може да изненада – на непонятното, заплашителното се поставя отрицателна марка. По такъв начин самото местоимение **оня** придобива нов семантичен компонент и се ограничава във възможностите си за оценка. Следва да отбележим, че това развитие на **оня/оня** не довежда до паралелно развитие на **тоя/тая**. Освен за близко посочване местоименията с корен **т-** служат и за неутрално посочване (вж. Ницолова, Р., с. 107–108; Велчева-Бояджиева, Б., с. 131). Вследствие на този факт **тоя/тая** остава настрана от оценъчните амбиции на **оня/оня** и не развива допълнителна конотативна натовареност, а продължава да функционира като неутрален деиктичен компонент или като субститут.

Приведената като пример употреба трябва да разграничим от случаите, когато показателното местоимение служи не за изразяване на отрицателно отношение, а за усилване на отрицателния признак на именната фраза, към която се отнася. Тъй като именната фраза е сама по себе си оценъчна, в такава употреба могат да се срещат и двете показателни местоимения **тоя** и **оня**, като предпочитанието все пак е отново към **оня**, напр.:

2. – Да оженим тебе, Марко – изсмя се гръмко Гаврил. – **Оня нескопосница** те напусна; ама друга ще ти намерим.

3. – Лъже **оня брантия** бе, хора.

4. – Докато таз шапка стои на тая глава, **онзи багабонтин**, Консула, ще го гоня!

5. – Човече, какво правиш ти? Малки деца имаш, на кого мислиш да ме оставиш? Какво ти е? Ако е за **онез пусти пари**, ще харчим, ще даваме мило и драго да те отървем.

6. – Вела не знам ква // Е / защо сега **тия курвенски номера** //

Като че ли езикът се стреми към тотално определяне и задълбочаване на негативната конотация чрез дублирането на изразяването ѝ – един път с оценъчна фраза и втори път с “оценъчно” местоимение.

Доколко дистанцирането е свързано с отрицание, можем да преценим като съпоставим **оня** с **оня ми ти** – една форма, характерна изключително за емоционалния разговор. Докато **оня** (първоначално ‘далечен’) в примерите показва склонност да изразява отрицателно отношение, **оня ми ти** е повече със склонност да демонстрира учудване, преминаващо във възхищение, напр.:

7. *Оная ми ти гора край няма...*
8. *Разревал се оня ми ти бик – цялата гора се разклатила.*
9. *“Ще се излюпят ония ми ти яйца – мисли си той, – ще наскачат пилета без рога по селата, че какво ще правя!”*
10. *Легна баба Пънчовица, ама нали е ядосана, разтупало се онова ми ти сърце, ококорили се ония ми ти очи, не се затварят.*
11. *Ха да окъса един ред, ха да стигне до другия край, а то нависнали ония ми ти чушки, един плод дал дядо господ, няма обирене, няма край!*

Структурно двете местоимения **оня** и **оня ми ти** се различават по липсата, респективно наличието, на двете кратки местоименни форми **ми** и **ти**. Вероятно класифицирането на **ми** и **ти** като местоименни форми ще породи известни несъгласия, тъй като те са константни, не варират в отделните форми, т. е. са неизменяеми. Но колкото и да се оспорва съвременният им статус, произходът им едва ли може да породи колебания. Прави впечатление, че и **ми**, и **ти** са маркери на една ситуация, в която се намира азът, т. е. първото и второто лице – участници в речевата ситуация. Чрез включването им в съчетанието **оня ми ти оная** (поначало извън пространството и времето на разговора) като че ли се пренася в момента на говорене – т. е. в света на аза. И макар този пренос да е само формален, защото обектът на разговор си остава извън видимия свят за участниците в диалога, това транспониране, това преситуиране носи нови оттенъци в семантиката на местоимението, а именно – изненада, учудване, захлас и дори възхищение. Вярно е, че има случаи, когато като че ли става въпрос за ирония (напр.: 12. *Че като се подплашило онова ми ти предметно обучение и се забухало от стена в стена, та съборило и картата, и картината с китаеца от стената, и тебешира от дъската, изляло и три-четири мастила по чиновете – хвърчало като лудо и не мислело да спре*; 13. *Като видя дядото каква я е скопосал, разкълна се оная ми ти жена, разчумува се, вика, кряка, па го прихвана през кръста и го дотътра в къщи.*), но тя е вторично породена след преминаването през етапа на голямото стъписване, на което иронията разчита – т. е. предполага се, че съответното средство предава възхищение, за да се разруши то чрез ирония.

Ако трябва да уточним принадлежността на **ми** и **ти** към клас местоимения, то според нас те са кратки форми на притежателните

местоимения, защото само така може да се обясни семантиката на полученото след прибавянето им местоимение. Притежанието дава възможност обектът (дистанциран – **оня**) да се свърже със субекта (**аз**, но и **ти**) и да се транспонира във времето и пространството. По такъв начин той става “близък” по пространство (**ми** и **ти** са винаги ТУК СЕГА, доколкото цялата организация на пространството на моментната речева изява зависи от тези ориентири) и “свой” като оценка.

Фактът, че става въпрос за преситуиране, се доказва и от липсата на съчетание **този ми ти**. Ако приемем, че **ми** и **ти** са частици, а не кратки форми на притежателните местоимения, твърде вероятно е да се очаква паралелно развитие на форми с показателните местоимения **тоя** и **оня**⁶. Такива примери обаче не намерихме. Този факт говори за липсата на необходимост от преместване във време-пространствения модел, тъй като **този** априори се намира в полето на **аза**, т. е. обектът е “свой”, битуващ ТУК и СЕГА. Затова допълнителни локализатори не са необходими. Това обаче ограничава възможността му за оценъчна употреба.

Не бива да оставаме с погрешното впечатление, че **оня** може да изрази само отрицателна оценка – то се предпочита при отрицание. Все пак ще обърнем внимание и на случаите, когато **оня** означава **оня ми ти**. Това е преходен момент между негативнооценъчното **оня** и позитивнооценъчното **оня ми ти**.

14. *Що бе хубавец, що бе левент Кито, като извил **оня** снага, като открил **оня** плеци, а ръцете му – на-а, да завърти, да те дзвекне веднаж, това ти е!*

15. *Като духне в него, като подкара някоя жална-милна, като забръмчи **оня** кавал...*

16. *Кога писнала **оня** гайда весело, кога наскачали **оня** момци и моми!*

17. *Тая точка расте, става по-голяма, докато почнат да се различават **оня** светли лукави очи, които като гвоздеи заковат сърцето на свещеника.*

Трябва да обърнем внимание обаче, че във всички тези случаи става въпрос за употреба на показателните местоимения като определения на съществителни имена, а не за самостоятелна употреба. В такива примери както съществителните, така и прилагател-

ните могат да модифицират оценката, която местоимението като дума с ненапълно прозрачна семантика дава. Затова изводите не могат да се изградят единствено върху тях.

В края на работата се налага изводът, че употребата на показателните местоимения има отношение към члененето на пространството от говорещия и към възприемането на отделните му компоненти като свои или чужди. Усвояването на пространството и времето, създаването на собствен свят със свои параметри и със свои оценки е характерно за всеки индивид. Само когато той поеме ролята на говорещ обаче, може да направи достояние този свят на околните. И при това съвсем не е задължително да изрази своите оценки с лексикални средства. Разбира се, лексиката като основна назоваваща система в езика има приоритет. Но с развитието на системата за общуване, с въвеждането на множеството условности на цивилизацията и доброто възпитание все по-активно в оценъчния апарат на езика навлизат единици от различни нива. Така лексикалната система стеснява периметъра си, като допуска морфологични и синтактични категории да поемат някои конотативни функции. В такъв аспект и по тези причини показателното местоимение за близко и неутрално посочване **този** остава неутрално като самостоятелен израз на отношение, докато **онзи** включва в себе си допълнителни прагматични оценки. Особено когато става въпрос за самостоятелна употреба вместо съществително име, **оня** = **другия** = **далечния** = **лошия**.

БЕЛЕЖКИ

¹ Това не е дефиниция и затова не се впускаме в аргументация на твърдението, защото целта на работата е независима от нея. Преглед на схващанията за субституиращата роля на местоименията прави Р. Ницолова (с. 3–5).

² По-подробно за характеристиките на отделните функционални стилове вж.: **Йосифова, Р., М. Илиева**. Стилистика. В. Търново, 1993.

³ Тук няма да характеризираме различията между народно-разговорна и книжовно-разговорна реч, тъй като целта на работата е независима от тези различия.

⁴ Терминът се употребява според разбирането на Т. Цивян, 1990, и на Вяч. Вс. Иванов, 1982.

⁵ Когато говорим за "свят на говорещия", използваме термина в контекста на схващанията на Цивян, Вежбицка, която изхожда от Ръсел и Питърс, Вяч. Вс. Иванов. Ще приложим само определението на Вежбицка за шифтера **сега**, цитирано според Вяч. Вс. Иванов: "светът, чиято част съм АЗ, говорещият това".

⁶ Срв. напр. образуването на паралелни форми за неопределителни местоимения и наречия с частиците **-годе, еди-, си:** *еди-кой си, еди-какъв си, еди-къде си...*; *кой-годе, какъв-годе, къде-годе...*; *някой си, някакъв си, някъде си...*

БИБЛИОГРАФИЯ

Бенвенист, Е. За субективността в езика. // Емил Бенвенист. Езикът и човекът. С., 1993, с. 190–199.

Велчева-Бояджиева, Б. Към въпроса за изчезването на тричленната показателна система в български език. // Славистичен сборник (По случай V Межд. конгрес на славистите в София). С., 1963, с. 129–139.

Иванов, Вяч. Вс. Семантика возможных миров и филология. // Проблемы структурной лингвистики. 1980. М., 1982, с. 5–19.

Йосифова, Р., М. Илиева. Стилистика. Задачи и текстове за упражнения. В. Търново, 1993.

Ницолова, Р. Българските местоимения. С., 1986.

Цивьян, Т. В. Лингвистические основы балканской модели мира. М., 1990.

ЕКСЦЕРПИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Йовков, Й. Събрани съчинения. Т. IV. С., 1956.

Пелин, Е. Събрани съчинения. Т. I. С., 1958.

Райнов, Н. Приказки от цял свят. С., 1964.

Чудомир. Съчинения в 3 тома. Т. II, 1971.